

Hermann Bieder

Спроби нормування західнополіської літературної мікромови у Білорусі

Acta Polono-Ruthenica 6, 429-437

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Hermann Bieder
(Austria, Salzburg)

Спроби нормування західнополіської літературної мікрмови у Білорусі

1. Вступ

На сьогодні існують не тільки дванадцять розвинених слов'янських літ. мов загальнонаціонального значення, а й багато слов'янських літ. мікрмов регіональної значущості різного функціонального призначення й неоднакового рівня розвитку. Від початку 20-го сторіччя робилися спроби створити на основі місцевих говірок укр. етномови, що знаходяться на її периферії чи посідають острівне становище, регіональні літ. мікрмови (нестандартні, або достандартні, мови). На увазі маються бачвансько-русинська мова у Воєводині, карпато-русинська в Україні, Словаччині, Польщі та Угорщині і в середовищі русинської еміграції в Америці, а також (західно)полісько-русинська, або західнополіська, у Білорусі.

Творець терміна *поліська* (або *їтвїежа*) *лытырацька мова* (синонім: *волода*), філолог і місцевий поліський політик М. Шелягович, починаючи від 1985 р., пропагував „відродження західнополіської мови та культури”, а 1988 р. заснував суспільно-політичне об'єднання *Полісся*, яке домагалось визнання західних поліщуків етнічною меншиною і надання Західному Поліссю широкої автономії у межах Білорусі. Планована західнополіська літ. мікрмова мала використовуватися як офіційна мова автономного краю Західне Полісся не тільки на теренах бр. *Заходняе Палес(ь)се*, але й укр. *Західне Полісся* і польск. *Polesie*, тобто в цілому так званому поліському етномовному ареалі, кордони якого пролягають приблизно через такі міста: Бельськ Подляські – Гайнувка (в Польщі) – Пружани – Бяроза – Лунінець – Турав – Єльськ (Білорусь) – Коростень – Рівне – Луцьк – Володимир-Волинський (Україна) – Хелм – Бяла Подляська – Бельськ Подляські (Польща). Цю поліську літ. мову належало впровадити в усіх громадських царинах, насамперед, у шкільництві й освіті, у засобах масової інформації й управлінні. Причина

„олітературнення” західнополіських діалектів полягає в тому, що бр. (зрештою, і укр.) літ. мови мало відомі населенню бр. Західного Полісся, оскільки вдома воно розмовляє українським західнополіським говором або перехідним українсько-білоруським говором, а у шкільництві, управлінні, засобах масової інформації зіштовхується переважно з рос. літ. мовою, хоч має певне функціонування й бр. літ. мова. Внаслідок функціональної конкуренції різних слов'янських літ. мов, недостатнього унормування західнополіської літ. мікрмови, а передусім через сильну культурно-політичну протидію її розвитку й використанню, її вживання упродовж 1985–1995 рр. обмежувалося переважно художньою літературою, публіцистикою і низкою гуманітарних дисциплін. У середині 1990-их рр. рух за автономію Західного Полісся припинився, і відтоді публікації західнополіською мовою майже не з'являються.

Досі над розвитком норм західнополіської мікрмови працювали в основному М. Шелягович і В. Т. Горбачук, котрі, однак, ще так і не запропонували ні граматики, ні словника західнополіської мови, обмежуючись короткими публікаціями з питань орфографії, морфології та лексики планованої літературної мови. 1991 року Шелягович опублікував (анонімно) у газеті „Збудінне” (nr 3–5, 7) чотири статті *Дэ-шо з граматыкы*, виклавши основи граматики західнополіської мікрмови. Крім цього, він опублікував (анонімно) у газетці „Балеси Полісся” (1989, nr 1–3) статтю *Наша слівниця* та у газеті „Збудінне” (1992, nr 4) статтю *Из слівници жітвежжі володи* шість реєстрів лексем, відмінних від укр. й бр. літ. мов. Здійснюючи нормування західнополіської мікрмови, Шелягович (1990, 92) намагався спиратися на говори регіону, обмежені лінією Брест – Пінськ – Сарни – Ковель – Брест. Шелягович вважав, що цей регіон утворює серцевину „західнополіського мовного ареалу”, оскільки там найкраще збереглися специфічно поліські особливості. Проте Шелягович хотів урахувати й регіональні ознаки всіх інших західнополіських говорів, аби упридатнити плановану літературну мікрмову для всіх носіїв західнополіських говорів. За спостереженнями Ф. Д. Климчука (1990, 8), насправді в основу Шелягович поклав лише ті місцеві говірки, якими розмовляють на півдні Іванавського та південному заході Пінського районів; Климчук називає їх південно-загородськими говірками. Через ці базові говірки пролягав, за Климчуком, давній шлях Іванава/Янава – Любешів – Ковель, де утворилася північно-південна наддіалектна гілка, злучивши західнополіські говори Білорусі (брестсько-пінські діалекти) та західнополіські й волинські говори України.

2. Абетка. Орфографія

Використання кирилиці для поліської літ. мікрмови попервах, траплялося, піддавали сумніву, обговорюючи можливість залучення латинки, проте насамкінець кирилиця взяла гору. Попри це не існувало також однастайності щодо варіанту кирилиці, який мав би придатися до західнополіського письма. Шелягович обстоював кирилицю з окремими латинськими літерами, Горбачук задовольнявся використанням укр. кирилиці, а Климчук висловлювався за бр. кирилицю. Шелягович протягом 1990–1991 рр. опублікував дві редакції кириличного та латинського письма, причому літери кириличної абетки розташовувалися відповідно до латинки. Причиною такого переопрацювання могла стати критика, якій Горбачук (1990, 95) піддав абетку й орфографічні правила. Свої орфографічно-орфоепічні правила сам Шелягович трактував як основу для дискусії про майбутні орфографічні реформи. У редакції кириличної абетки за 1991 р. зустрічаємо сім нейотованих літер (*a, э, і, u, ы, o, y*), п'ять йотованих графем (*я, е, жі, л, ю*), 21 знак на позначення приголосних (серед яких і латинське *j*), а також м'який знак *ь* і апостроф *'* із функцією „розділювального” знака (*мн'есо*). Палаталізованість приголосних передається трьома способами: за допомогою м'якого знака (*альфобэта*), йотованих графем (*латыныця*) і (непослідовно) *j* плюс голосна (*зјева*). У варіанті західнополіської графіки 1990 р. дзвінкий фрикативний */h/* позначався за допомогою знака *г*, а зімкнений */g/* за допомогою укр. знака *г*, однак у варіанті за 1991 р. літера *г* позначає обидві фонemi. До 1991 р. поліська абетка використовувала кириличне *й*, а від цього часу – латинське *j*. Таким чином, західнополіська абетка налічує три графеми: *ы, э, j*, - яких немає в українській, і дві графеми: *j* та *и*, – яких немає в бр. кирилиці. І навпаки: у поліській абетці не зустрінемо укр. графем *г, й, є, ї, щ* та бр. *ў, ѡ*. Західнополіська фонема */šč/* пишеться за допомогою сполучення літер *шч* (*Польшча*, пор. бр. *Польшча*, але укр. *Польша*). 1991 р. у газеті *Збудінне* з'явилася редакційна стаття *Ключ до читання по-їтвежому*, де на основі зіставлення з рос. літ. мовою широкому загалові пояснюються орфографічні та орфоепічні правила поліської мікрмови. Окремі орфографічні правила відзначаються непослідовністю і нечіткістю формулювань, на що вказав ще М. І. Толстой (1990, 268).

3. Риси мовної системи західнополіської мікрмови

У системі західнополіської літературної мікрмови зустрічаються майже всі особливості, які характерні для західнополіських говорів Білорусі та України (пор. Bieder, 1999, 3-20). Численні риси цієї мікрмови трапляються також в укр. середньо- і східнополіських говорах і навіть у говорах укр. південно-західного наріччя. Західнополіська мікрмова відрізняється, натомість, певними особливостями від укр. літ. мови, яка базується на середньонаддніпряньських говорах південно-східного наріччя, а також від бр. літ. мови. Тому варто зупинитися на кількох особливостях західнополіської мікрмови:

3.1. Фонетика. Фонологія

Вокалізм:

а) Поліська орфоепія допускає різні фонетичні реалізації тієї самої графеми, адже в місцевих західнополіських говірках Білорусі існують різні рефлекси однієї історичної голосної. Історичне *o* відтворюється у нових закритих складах місцевих говірок як *yi*, *y*, *yo*, *э* (*ныіс*, *нус*, *нуос*, *нэс*), причому попередня приголосна (на противагу до укр. літ. мови, пор. *ніс*) не палаталізується. Всі ці дифтонгічні та монофтонгічні рефлекси позначаються кириличною графемою *и* (*нис*), що, однак, в укр. літ. мові позначає центрально-високу, середньо-передню голосну. б) На позначення рефлексів етимологічного \ddot{z} використовуються непослідовно літери *i* або *и* (*біліј*, *річка*; але укр. літ. *білий*, *річка*). в) Властивий поліським діалектам типовий збіг рефлексів історичних *e*, *i* та *ы*, який позначається літерою *ы* (*госынь*, *частына*, *выдаты*), не зустрічається в укр. літ. мові (пор. *осінь*, *частина*, *видати*). Отже, поліська система голосних відрізняється від літературної української наявністю в ній звука *ы* після твердих приголосних (*робыты*), фонетична реалізація якого близька до рос. та бр. *ы*. Звук *ы*, що неабияк цікаво, зустрічається також у словах іншомовного походження на місці вихідних, запозичених *e*, *i* (*лытыратура*), навіть у початковій позиції (*ынывынтар*). г) Перед голосними *a*, *o*, *y* у початковій позиції часто, незалежно від наголосу, з'являється протетичне *z* (*Гамерыка*, *гозеро*, *гучоніј*), тоді як в укр. і бр. літ. мовах у цих самих випадках спостерігається протетичне *v* або відсутність протези (бр. *Амерыка*, *возера*, *вучоны*; укр. *Америка*, *озеро*, *учений*). Протетичне *z* з'являється також на межі морфем (*нагучытыса*; пор. укр. літ. *навчитися*, бр. літ. *навучыцца*). г) У центральних говорах західнополіського

діалектного ареалу рефлексом історичного наголошеного *a* після палатальних задентальних виступає звук *e* (ч'ес, ж'еба; але пор. укр., бр. літ. час. жаба). У цих говорах на початку слова рефлексом давнього наголошеного *я* виступає йотоване *e* (ема. еблык; пор., однак, укр. літ. яма. яблуко; бр. літ. яма. яблык). Шелягович (1990, 92) визнав це вузькодіалектне явище письмовою нормою, яку, однак, Горбачук (1990, 95) піддав критиці. д) У західнополіській мікрмові рефлекс старої передньої носової голосної не *a*, а *e* (п'єть, кнезь, мнєхкы; пор., однак, укр. літ. п'ять, князь, м'який).

Консонантизм:

а) Західнополіська мікрмова позначає регресивну асиміляцію за м'якістю приголосних за допомогою м'якого знака (*радосьть*; пор. бр. літ. *Радас(ь)ць*, але укр. літ. *радість*). б) У західнополіських текстах веллярні *g*, *k*, *x* сполучаються з *ы* (*друзы, говоркы, кожухы*), тоді як в укр. та бр. літ. мовах ці сполучення фонем розвинулися в *ги, ки, хи* та *гі, кі, хі* (*другий, говірки, кожухи* відповідно *другі, гаворкі, кажухі*). в) У західнополіській мікрмові *k* перед *t*, *p*, *ц* розвинулося в *x* (переважно в словах іншомовного походження: *аспэкт, дымохратыцькы, лэцця*). Горбачук (1990, 95) піддав критиці подібну тютювату вимову і написання іншомовних слів, запропонувавши писати *аспэкт* і уникати частого неевфонічного повторення голосної *ы* (*инициятыва* замість *ыныцятыва*).

3.2. Морфологія

Іменники:

Щодо відмінювання іменників, особливості спостерігаються, насамперед, у парадигмі основ на **-o-/*-jo-*. Флексійні особливості свідчать не так про засадничі відмінності західнополіської мікрмови від укр. та бр. літ. парадигм, як про особливості окремих морфем або лексем.

Чоловічий рід. Родовий відмінок однини: *-a, -y* (*до скарба, свого выда, до орыалу*; але пор. укр. літ. *виду, скарбу, ареалу*; бр. літ. *віду, скарбу, арэала*), хоча укр. і бр. парадигмам властива й конкуренція типу *грама, саду*; давальний відмінок однини: *-овы* (*польшуковы*, пор., однак, укр. літ. *поліщукові, поліщуку*, бр. літ. *палешуку*); місцевий відмінок однини: *-овы/-ёвы/-эвы* (*на дзвоновы, в стылёвы, в концэвы*), що відрізняється від укр. літ. *-і, -ові* (*на дзвоні, на братові*) та бр. літ. *-e, -i/-ы, -y* (*на звоне, на алені, у канцы, на кроку*); родовий відмінок множини: *-эј* (*ля носылныкэј*), за аналогією до парадигми на кшталт *ля людэј*, але укр. літ. *для носильників*, бр. літ. *для носьбітаў*.

Середній рід. Називний і знахідний відмінки однини віддієслівних іменників: *-нне* (*прочитанне*, пор. бр. літ. *прачытан(ь)не*, але укр. літ. *прочитання*); орудний відмінок однини збірних імен: *-ем* (*кориннем*), пор. бр. *карэн(ь)нем*, але укр. *корінням*; місцевий відмінок однини: *-овы/-ёвы* (*в королівствовы, на місьтёвы*, але укр. літ. *у королівстві, на місці*, бр. літ. *у каралеўстве, на месцы*). Запозичення середнього роду, як-от *мэтро, радіво*, еквіваленти яких у східнослов'янських літ. мовах не відмінюються, у західнополіській мікромові відмінюються (*мэтром, по радівовы*).

Прикметники:

У називному відмінку однини прикметники в атрибутивній функції мають односкладові або двоскладові закінчення у залежності від наголосу слова (*бога́тцѳ, воли́дна, ро́довэ*: наголос на основі; *стары́ѳі, мала́я, просто́е*: наголос на закінченні), тоді як в укр. і бр. літ. мовах подібної диференціації не спостерігається (укр. *старий, молодá, простé*; бр. *стары, малада́я, прóстае*).

Займенники:

Серед особових займенників незвично звучить друга особа множини: *вытэ*.

Дієслова:

Поліська дієвідміна лише в поодиноких деталях різниться від укр. та бр. літературної. а) Інфінітив західнополіських дієслів закінчується на *-ты* або *-ті* (*робыты*: тематична голосна; *прынысьті*: тематична приголосна (невелярна) й *-чи* (*помогчи*: тематична велярна), пор. укр. літ. *робити, принести, допомогти*, бр. літ. *рабіць, прынесці, дапамагчы*; інфінітив зворотних дієслів утворюється за допомогою постфікса *-са/-с* (*называтыса, лякатыс*, але пор. укр., бр. літ. *називатися, лякатися* відносно *назвацца, палохацца*). б) У дієсловах з губними основи третьої особи множини теперішнього часу дієвідмини з сучасною тематичною голосною *ы* з'являється епентетичне *л* (*вони роблять*), нагадуючи укр. літ. мову (*вони роблять*), але аж ніяк не бр. (*яны робяць*). в) Друга особа множини поліського наказового способу утворюється за допомогою морфеми *-тэ* (*робітэ! грайтэ!* пор. бр. літ. *рабіце! грайце!* але укр. літ. *-ть, -те*, залежно від наголосу дієслова й закінчення основи: *робіть! грайте!*). г) Заперечна частка *ны* орфографічно зливається з дієслівною формою (*ныстала говорыты*), подібно до чеської мови.

3.3. Словотвір

Творці поліської літ. мікромови прагнули конструювати розмовні і особливо фахові неологізми (переважно у галузі гуманітарних наук) за допомогою деривації і меншою мірою – композиції. У науково-популярних працях Шеляговича знаходимо чимало наріжних мовознавчих термінів, напр. *ді́йник* „дієслово”, *за́рышний час* „теперішній час”, *бу́тымышні́й час* „майбутній час”, *повылі́лна форма* „наказова форма”, *прыконці́вка* „суфікс”, *одмовна часты́нка* „заперечна частка”, *затуля́ніі склад* „закритий склад”.

Щодо деривації іменників і прикметників, зустрічаємо окремі специфічні деривати з числа *nomina agentis*, *nomina loci* і відносних прикметників, які не мають відповідників у східнослов'янських літ. мовах. Чоловічий рід *nomina agentis* утворюється за допомогою суфікса *-нык* (*пысалнык*, *носылнык*, *громаднык*), а *nomina loci* деривуються за допомогою суфікса *-(ов)ныця* (*часовныця*, *жіжныця*). Відносні прикметники деривуються на основі суфіксів *-ышн-іі* (*заходышніі*, *сусідышніі*) або *-ыцьк-ыі* (*фонетыцькыі*, *прахтыцькыі*), очевидно цьому типові зразком стала чеська мова (*fonetický*, *praktický*). Оскільки таких дериватів не зустріти у *Дыялектны слоўнік Брэстчыны* (Мінськ 1989), то можна припустити, що йдеться про новоутворення. Горбачук намагався обмежити число новоутворень, відхиляючи окремі неологізми з надто штучним звучанням, напр. *першодэнь* „понеділок”.

3.4. Лексика

Шелягович мав на меті кодифікувати наявну апелятивну та ономастичну лексику поліських діалектів. Головним критерієм відбору лексичних одиниць стало їхнє розмежування з відповідниками сусідніх літ. мов і меншою мірою – їхнє географічне поширення. Таким чином Шелягович намагався підкреслити самостійність поліської лексики. Зате Горбачук наполягав на кодифікації лише достатньо поширених лексичних одиниць і униканні вузькодіалектних слів, як напр. *суді́нне* „рух”, *твэ́рдь* „місто”, *спарез* „союз”. Шелягович намагався також унормувати ономастичний словниковий запас, насамперед назви національностей і країн (напр. *лытвын* „білорус”, *русын* „українець”, *Лытвынь* „Білорусь”, *Русынь* „Україна”). Усупереч спробам Шеляговича наголосити на самостійності поліської лексики, сама ця лексика налічує чимало запозичень з сусідніх слов'янських літ. мов у різних функціональних

стилях (напр. *задача* <руськ., укр., бр. *задача*; *бодаты* <польськ. *badać* “досліджувати”). Словник західнополіських текстів містить, однак, також багато лексичних одиниць, споконвічних і запозичених, що не мають докладних (формальних чи семантичних) відповідників ні в укр., ні в бр. літ. мовах (напр. *твэрдъ* „місто”, *звытяж* „перемога”, *выстына* „лист”, *бочына* „сторінка”, *бука* „книга”, *зір* „пан”, *рахівка* „рахунок”, *кафныця* „кафе”), а також слова, яким притаманне інше значення (*чоловэць* „начальник”, *парнык* „друг”, *балаysi* „голоси”, *выд* „лицо”) або інше стилістичне забарвлення.

4. Підсумок

Західнополіська літературна мікрмова – цікава спроба створення нової слов’янської літ. мови. Дотеперішні спроби нормування західнополіської мікрмови увінчалися напрацюванням низки основних правил з орфографії, фонетики, морфології та лексики, що мають не нормативний і загальнообов’язковий, а тільки дорадчий характер, оскільки вони не узаконені жодним державним органом. Отже, західнополіська літературна мікрмова ще відносно далека від остаточної кодифікації та визнання її літературною (стандартною) мовою. Часто автори послуговувалися у своїх західнополіських публікаціях місцевими діалектами, мало дотримуючись пропонованих мовних норм. Через це західнополіські тексти виявляють значне коливання норм на всіх рівнях мовної системи. Перспективи розвою цієї нової регіональної літ. мікрмови залежать, однак, не тільки від рівня її кодифікації, але значною мірою також від розвитку мовної ситуації в Західному Поліссі (Bieder, 2000, 26-32) і, може, ще більше від загального культурно-політичного розвитку Білорусі й України.

Літаратура

- H. Bieder (1999) *Zur Abgrenzung der weißrussischen und ukrainischen Dialekte auf dem Gebiet des weißrussischen Westpalesien*, [в:] *Слово в диахронии и синхронии*. Сборник статей к 80-летию... проф-а др-а М. Г. Булахова. Минск, 3–20.
- H. Bieder (H. Bidër) (2000) *Моўная сітуацыя на Заходнім Палессі*, [в:] *Язык и социум*. Материалы III Международной научной конференции, Минск, 4–5 дек. 1998 г. Минск, 26–32.

- В. Т. Горбачук (1990) *О некоторых проблемах формирования полешуцкого литературного языка*, [в:] *ЖПШПК*, Пынськ, 94–95.
- Ф. Д. Клімчук (1990) *Некаторыя моўныя праблемы Палесся*, [в:] *ЖПШПК*, Пынськ 6–10.
- A. Luft (1997) *Das Westpolessische. Diplomarbeit* (Manuskript), Universität München.
- A. Luft (1998) *Das Westpolessische*, [в:] *Einführung in die slawischen Sprachen, Darmstadt*, 141–144.
- Н. И. Толстой (1990) *Новый славянский литературный микроязык?*, [в:] *Res Philologica. Филологические исследования. Памяти акад. Г. В. Степанова*, Москва-Ленинград, 265–272.
- М. Шелягович (Шылягович) (1990) *Прынцыпы зложиння жітвјежі (поліські) лытырацькіі мовы*, [в:] *ЖПШПК*, Пынськ, 92–93.

Скорочення

- бр. – білоруський
літ. – літературний
польск. – польський
рос. – російський
укр. – український
ЖПШПК – Жітвјежа (поліська) штудійно-прахтыцька конфырэнція.
Тэзы проказэй (13–14 априля 1990 р.). Пынськ 1990.